

ULAZAK U NUTARNJI GRAD

Grad je drukčiji za onoga tko prolazi ne zalazeći u nj, negoli za onoga tko je njime bezizlazno obuzet. Drukčiji je grad u koji stižeš po prvi put od onoga koji nepovratno ostavljaš, svaki zaslužuje drugo ime.

Italo Calvino, *Nevidljivi gradovi*

ODAVNA NUTARNJI GRAD VIŠE NIJE UNUTRA, razgrađen je i raskriljen, nezaštićen, ne dolazi se do njega krivudavim putevima između revelina i kontragarda, ne ulazi se u njega preko jaraka ispunjenih vodom, kroz vrata, preko pomičnih mostova čiji lanci cvile dok se spuštaju i dižu. Uostalom, rijetko Nutarnji grad zovemo tim imenom, kažemo „Tvrđa“, što ne odgovara stvarnosti jer je od tvrđave ostalo malo toga, nešto bedema na istoku i sjeveru, sjena Karlova bastiona i Eugenov bastion s vodotornjem. Sve su to – *sit venia* – dronjci, otrunjena pozlata stare slave. Nutarnji grad pomalo podsjeća na stari ambar koji smo protiv volje naslijedili, morali smo, ispalo je da smo prvi nasljedni red. Sve je od Vjekoslava Hengla pošlo naopako: grad više nije nutarnji, nego vanjski, Tvrđa nije tvrđava. A ovako je bilo:

*Gledana s vanjske strane, zajedno s glasijama, opseg tvrđave iznosio je nešto više od 1.500 metara. Sa istočne strane sa dva bastiona bio je vanjski zid dug 307,2 metra. Između bastiona nalazio se tvrđavski rog, čija je dužina zida s prednje strane iznosila 70 metara, a krila polubastiona 15,17 i 27,7 metara. Jarci kontragarda bili su široki 9, a kod revelina 18,9 metara. Dužina zida između drugoga i trećeg bastiona iznosila je 326, od trećega do petog 212, a od petoga do osmog bastiona 316 metara, dok je vanjski zid osmoga bastiona bio dug 92,9 metara. Navodeći samo ove podatke, tvrđava je u cjelini gledajući bila kolosalna građevina i pravo remekdjelo vojnoga graditeljstva. (Ive Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, 2000)*

Tvrđava je nekoć postojala, izgrađena je teškim radom mnogih ruku, izrasla iz kuluka i vojničke muke, zbog nje su posječena mnoga stabla. Tvrđave više nema, srušena je i cigle su joj raznesene, stanuje samo u mojoj fantaziji. Tvrđava je grad iz mašte.

Nema više nikoga tko se sjeća Nutarnjega grada ozidanog bedemima i bastionima, s istoka osiguranoga Hornwerkom i Kronenwerkom sa sjevera, s brisanim prostorima na domet topovske kugle, nitko više ne može reći da je kroz svaka od četvera vrata ušao i izišao iz tvrđave. Ostale su rijetke fotografije pa kad ih čovjek gleda, bude mu žao. Vidimo zidine kako se uzdižu do razina krovova kuća ili do prvih katova, zarasle u draču i vinovu lozu, već razgrađene, a na njihovim obodima ili u podnožjima naziru se s lopatama i kolicima majušne ljudske figure, živo mjerilo, najrječitija potvrda da je to silna tvrđava bila. Tko su ti ljudi koji ruše „Tebu sa sedam vrata“, kakva je njihova priča, kako su se zatekli baš tu, baš toga trenutka dok netko izdaleka namješta fotografske ploče? Jesu li znali da ih se snima ili su jednostavno radili što im je rečeno, ravnodušni prema budućnosti?

Sat i pol vremena trebalo je malenoj Vilmi Miskolczy (1880–1956) da iz gornjovaroške Franjine ulice stigne u Višu djevojačku školu u Nutarnjem gradu. U njezinu sjećanju tvrđava je bila čarobni svijet koji je budio maštu i obećavao avanture. Ovako ju je opisala u *Tragovima prošlosti*, to je jedina slika tvrđave kako ju je vidjelo dječje i žensko oko, ne mogu je zaobići, istodobno je očaravajuća i melankolična, budi neki prigušeni žal, za gradom kojega odavna nema, za vlastitom prošlošću koja se čini ljepšom no što je zacijelo bila, ima nešto sentimentalno u svemu, neiskazivo je i otima se preciznom izrazu:

Nizašto na svijetu ne bih propustila to zadovoljstvo vezano uz povratak iz škole, to svraćanje u romantični svijet šančeva i kazemata. Osjećala sam se ondje kao u začaranim vrtovima, nesputana i slobodna, a ponekad i kao junakinja dana zbog smjelih podviga koji su pobuđivali divljenje mojih kolegica. U okružju tvrđavskih bedema i rovova, već desetljećima nemilice prepuštenih propadanju, sve je bilo neobično i čudnovato, počevši od teškoga zadaba na plijesni, koji se širio oko starih zidina, i jednako starih legendi o njima, pa do divlje izbijala biljnoga pokrova. Raslinje se ukorijenilo po zidovima, razgranalo, izviticalo i međusobno ispreplelo, uspuzalo uz zidove, ostavljajući ovjeske vriježa i tananih niti, nježnih poput velova, ipak tako upletenih da su nozi pružale stanovito uporište. Moglo se po njima uspeti na bedeme, što sam često i činila ne bih li se dokopala grmova paprati koji su bujali tamo gore, a drugdje u Osijeku ih nije bilo. Na pojedinim mjestima bilo je čitavih stručaka prekrasnih, kao od svile izatkanih zvončića, biljaka

s debelim sočnim listovima koje su nosile ružičaste cvjetove i osobitih crvenoljubičastih cvjetova vrijeska, no koji su cvali samo u svibnju. To su bile kulise. Dolje pak, u šančevima, sred ustajalih voda i žabokrečine, ukotvili se bijeli lopoči. Razastrli su pletivo svoga korijenja više metara ukrug, a na površini vode poslagali svoje goleme okrugle tamnozeleno zelene listove, tvoreći tako kontrastni okvir za čudesno lijepe cvjetove što su iz otrovnog zelenila baruštine izrastali u blistavoj bjelini.

Na starim planovima i nacrtima, koje su zapovjednici i inženjeri slali u Beč da bi pokazali što su napravili i što namjeravaju sazidati u godini koja dolazi, tvrđava je nacrtana u perspektivi iz koje ju nitko od njih nije mogao vidjeti – odozgo. Kad je okončana, imala je oblik nepravilne zvijezde. Da smo se tada mogli ukrcati u zamišljeni cepelin pa polagano ploviti nebom, vidjeli bismo tvrđavu s osam bastiona, u smjeru kazaljke sata – Karlov, Inocentov, Leopoldov, Josipov, Terezijin, Elizabetin i dva Eugenova. Ispred njih bili su kontragardi (utvrde kojima su se dva krila spajala u šiljati luk), između njih isturene utvrde zvane revelini, na sve strane opkopi. Prostor oko tvrđave bio je čist, topovi iz kazamata mogli su tući neprijatelja koji bi bio kao na dlanu. To su bile glasije. *Falcant in moenibus, pro quibus moenibus pendo annuos 15. fl.*, „kose među zidinama, za te zidine godišnje plaćam 15 forinti“, zapisuje 8. lipnja 1805. župnik Antun Josip Turković.

Kad bi se cepelin malko spustio, vidjeli bismo vrata, na četirima stranama svijeta po jednu kapiju, a ispred svake most. Na istoku *Porta imperatoris*, na zapadu *Porta Valpovensis*, na jugu *Porta Nova*, na sjeveru *Porta aquatica*. Nema ih, sravnjena su sa zemljom, ostala su tek Vodna vrata, lijepa i dostojanstvena, sada osamljena, nekoć najvažnija gradska kapija, ulaz na kojemu je vazda bilo bučno. U listopadu godine 1795. kod Valpovačkih vrata osim straže stajao je i jedan građanin koji je prepoznao one koji su u grad ulazili, pojavila se u kolovozu kuga u Srijemu, zaledila su se srca od straha. Onoga koga ne bi prepoznao, stražari nisu pustili. Nova vrata bila su tri mjeseca i sedamnaest dana zatvorena zbog kuge, a onda su otvorena 12. veljače 1796, grad kao da je prodisao. Popodne 29. studenoga 1805. na sedam je lađa dovezeno carsko blago iz Beča i kroz Vodena vrata uneseno u Nutarnji grad, strah od Napoleona bio je velik. Zbog Carskih vrata porušena je kapelica Svetoga Križa u Hornwerku.

Spustimo cepelin niže. U sredini kvadratni trg, okružen divnim zgradama: na istoku Vijećnica, na zapadu Glavna straža, na sjeveru Generalat, na jugu palača Kallaneck, pa palača grofova Pejačevića. Na mjestu nekadašnjega Solarskog trga uzdiže se neoklasicistička Velika gimnazija koju je projektirao Herman Bollé (1845–1926), odviše visoka, teško je grad prihvaća. U blizini je kuća baruna Johanna Ferdinanda Kybe, poslije Franza Samuela Rebentischa, pa Marka Čerkića. U središtu trga Zavjetni stup protiv kuge, dar udove Marije Anne barunice Petrásch, s obje mu strane česme od crvenkastoga kamena. Na rubovima grada uzdižu se oružarnice i vojarne: Obereszeughaus (Gornja ili mala oružarnica) i Untereszeughaus (Donja ili velika oružarnica), Franciskaner-Kaserne (Franjevačka vojarna), Juden-Kaserne (Židovska vojarna), Neuthor-Kaserne (vojarna kod Novih vrata), Reiterkaserne (Konjička vojarna), Donati-Kaserne (Vojarna svetog Donata), Proviant-Kaserne (Opskrbnička vojarna). U sjeveroistočnom dijelu temelje Sulejmanove džamije preslojila je franjevačka crkva Uzvišenja Svetoga Križa, a malo dalje od mjesta gdje su nekoć bili Kasim-pašina džamija s kupolama od modrog olova i pašino turbe uzdiže se župna crkva svetog Mihovila.

Počujmo jedan izvorni glas; možda Friedrich Wilhelm von Taube nije u svemu bio objektivan, možda je kadšto precjenjivao, još češće podcjenjivao, no uvijek će biti u prednosti jer je vidio tvrđavu i Nutarnji grad:

On je tvrđava koja leži u močvarnom području na desnoj obali Drave, oko 3 milje iznad utoka Drave u Dunav. Zbog turskih provala nije izgrađen nikakav most preko rijeke, ali ipak prijevoz besplatno obavljaju pontonirči i brodari skelama i plitkim čamcima. Tvrđava je sagrađena krajem prošlog [stoljeća] i leži sa svoja tri podgrađa u jednoj širokoj plodnoj ravnici, gdje se tu i tamo nalaze plodne oranice za raž, naročito na istočnoj strani prema Srijemu. Tu sam na jednom malom području vidio da odjednom ore 13 plugova, u svakom upregnuta 4 para volova.

U samom utvrđenom gradu, koji je jedino malen, nema više od 82 građanske kuće, od kojih je većina prilično dobro izgrađena. Nasuprot tome zauzimaju javne zgrade, naročito vojne, tim više prostora. Sve su one moderno, čvrsto i lijepo izgrađene. Veliki četverokutni trg usred grada neobično lijepo upada u oči te je okružen pristalim zgradama, među kojima se nadaleko

odlikuje prostrani stan koji pripada zapovjednom generalu Slavonije. I premda je sada grad ispred svih drugih u cijelom Kraljevstvu glede ljepote, to se ipak ne može reći, da je on od svih najugodniji, budući da se u njemu malo trguje i prometuje, osim u vrijeme sajмова, to je on jedno tiho mrtvo mjesto. K tome još dolazi da ljeti isparavanja, koja se dižu iz mnogobrojnih močvara, unaokolo zaraze sav zrak i stvaraju opasne trule groznice, koje ako se prebole i izliječe, ipak ostavljaju čitavo tijelo poremećeno. Osim toga ovdje su komarci i drugi insekti nepodnošljivi. U sparnim ljetnim danima ili u proljeće i jesen nitko ne može uživati u svježem večernjem zraku i zelenilu, budući da se iz pretjerane opreznosti uvijek zatvaraju sva gradska vrata prije zalaska sunca te se ponovno otvaraju o izlasku sunca. Nedostatak javnih zabava, sastanaka i ugodnih večernjih druženja ne osjeća se samo ovdje nego i u čitavoj zemlji. Kartanje je jedina dopuštena razonoda, koje poznaje uljuđeni svijet te se s time dnevno mnogo sati zabavlja ili bolje reći muči da se stekne novac.

Skoro svi su građani njemački katolici i podanici same kraljevske komore. No ovdje postoje i Grci te Armenci. U podgrađima je velik broj Ilira i Slavonaca koji priznaju istočnu crkvu. Taj je grad također, kojim upravlja jedan gradski sudac i vijeće, redovito sjedište zapovjednog generala za čitavu Slavoniju i Srijem, kao i general-auditora, zatim velikog župana Virovitičke županije (no koji je općenito odsutan), kao i carinarnice i solar-skog ureda, nadalje različitih drugih ureda te mnogih činovnika ovisnih od svih gore navedenih. Ukupan broj svih stanovnika s čitavim svećenstvom, s uobičajenom posadom, sa svim vojnim osobama i sa svim zatvorenicima, koje koriste iz austrijskih zemalja da ovdje zidaju utvrđenja, iznosi u gradu oko 3.600 ljudi, a u sva tri podgrađa samo 4.400 duša, što sve zajedno čini broj od 8.000 ljudi.

Najkorisnije je za stanovništvo svilogojstvo kao i godišnji sajmovi, na kojima se obavlja veliki promet s konjima, volovima, svinjama i sirovoom neučinjenom kožom pitomih i divljih životinja, kao i sa žitom i svakojakim drugim slavonskim proizvodima te jaki promet i važna trgovina iz Ugarske i Njemačke.

Tvrđava je načinjena na nizozemski građevinski način. Ona doduše ima mnogo jakih zidanih bedema i vanjskih opkopa s ispunjenim kanalima, ali uopće nema ni jednog podzemnog prokopa, jer ne dopušta močvarno zemljište, a isto tako nema dovoljno skladišta ni kazemata (zemunica), ni

izvan puškometa stanova za posadu ispod tvrđavske građevine. K tome leži u predgrađu Donje Varoši jedan dugački brežuljak, koji se proteže prema Tvrđavi sve do građanskih ili tako zvanih komorskih vješala te s kojeg neprijatelj može gađati sva utvrđenja. Taj brežuljak bio je u spomenutom podgrađu pokriven ostacima i ruševinama jednog starog burga (utvrđenja). Kad je prije otprilike 30 godina trebalo kamenje i opeke te kad se ujedno htjelo načiniti nove ulice i kuće u rečenom podgrađu, tad su uklonjene te razvaline, porušeni zidovi toga burga te su s njegovim kamenjem nadalje potaracane ceste. Kod iskopavanja starog zidovlja pronađeni su razni rimski natpisi, oružje i druge vrlo značajne stare stvari, no kojima se (osim novca) po ovdajšnjem običaju malo poklonilo pozornosti, već su razbijene, rasute i raznijete.

(Povijesni i zemljopisni opis kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijem, Leipzig 1778)

Prizemljimo cepelin na trg. Eto ih, svi su tu, pokupili su se sa svih strana i iz različitih vremena, mrmoše i govore, razdragani su, nasmejani i vječni, jer u priči takvi mogu i moraju biti. Skupili su se Johann Stephan barun Beckers, njegova kći Maria Anna i njezin suprug Maximilian Petrasch, pridružili su im se zidar Gregor Sorger i inženjer Johann Friedrich Heyse. Prilazi im kovač Mathias Vogl, gazi krupnim koracima, zemlja pod njim vibrira, obradovao se kad je vidio Beckersa i Heysea. Njezino je stopalo maleno, njezin je korak kratak, ali žuri, oh, tako je uzbuđena Maria Paula rođena Kallaneck udana za Samuela Rebentischa, široko se smiješi Beckersu, a on raskriljuje ruke, da je dočeka u zagrljaj. Matias von Kaiserfeld u žustrom je razgovoru s Gregorom Tatarinom, crta krugove po zraku, možemo samo naslutiti da mu objašnjava zašto je naredio da se sruši Podgrađe. Tatarin je toliko smeten činjenicom da mu se carski inženjer obratio da bi mu se gotovo želio ispričati. Takav je on, beskrajno je njegovo povjerenje u ljude. Okrenuti su jedan prema drugom, Daniel Ferdinand Vesentin i Johann Caspar Amman, gradonačelnici, Vesentin je bio prvi, Amman najdugovječniji, trebalo je izdržati. A onaj treći, što ih samo sluša, to je Giovanni Giuseppe Francesco Tremelli, vojska ga je donijela u Nutarnji grad, a on postao *organista templi hujatis*. Uskoro će im prići Anton Lesier, pod ruku ga je uhvatila supruga Walpurga, tako je mlada i prozračna, tako je lijepa, lagano joj se pomiče duga pletenica. Tu je i apotekar Pokorni, miriši na

žalfiju, svi se okreću za njegovom Marijom Johannom, znala je kako nositi bisere oko vrata. Žene si uvijek imaju nešto za kazati, razbrbljale su se dobra Anna Maria Corneth preudana Siebenberger i njezina imenjakinja barunica Pejačević. Tu je Gregor Nikolantin, pa Ilija Lekić i Antun Kostić, svi su Ciprovcani, ponosni ljudi i dobri trgovci, zajedno su se držali za života, ženili se, kumili i krstili djecu, pa neka ih takvima i sada. Malo je zburnjena i rumena, ona nikad nije ušla u tvrđavu, ali za svakoga postoji prvi put: Njezino Veličanstvo, carica Eleonora Magdalena Therese Pfalz-Neuburg, zadužbina je njezina bila kapelica Svetoga Križa, nema je više, porušena je i zameteni su joj temelji. Gdje bi se drugdje došetao Anton Weber nego do zgrade Glavne straže, tã on je *horologarius*, uostalom, primijetio je u blizini urara Thomu Moillietta. Župnik Antun Josip Turković u društvu je s Ivanom Martinom Divalentom i Johannom Christophom Klingerom, povezuju ih, naravno, knjige. Župnik je oprostio Klingeru što se koji put znao sakriti u doba blagoslova kuća. S njima je i Christian Monsperger, uvijek je blizu Turkovića, što bi oni jedan bez drugoga, mladi župnik i njegov starčić, dirljiv je njihov odnos. Eto i njih, Hartmanna i Blažića, Kollhoffera i Huttlera, s rukama na leđima, s noge na nogu idu po trgu, sad zastaju ovdje, sad ondje, laki naklon glave, svi ih poznaju, uvijek su takvi bili – sporo su hodali, a velike su stvari napravili. Kovač Petter Hutter širi ruke, kao da će ih sve zagrliti, u isto su doba živjeli, a već se tako dugo nisu vidjeli. Najneobičnije je društvance pred Generalatom, tako su različiti, u mislima i djelima, u odjeći i pozivu, a opet, Nutarnji grad bio je pozornica kuhaču kave Johannu Manucku, glumcu Josephu Novaku, franjevcu Petru Katančiću i Njegovu Veličanstvu rimsko-njemačkom caru i hrvatsko-ugarskom i češkom kralju Josipu II. „Dobro mi je i dobrom se nadam, u čem hodim, u tome i spavam“, teče s usana kapetana Matije Antuna Relkovića, a fra Josip Pavišević se smije, trese mu se trbuh, odavna su se njih dvojica zavoljela, gotovo su bili vršnjaci, dvije godine razlike, jedan je bio iz staleža branećeg, drugi iz staleža molećeg, pa opet su se bolje razumjeli nego sa svojima. Pavišević rukom doziva fra Antuna Tomaševića, nekadašnjeg profesora, možda to sada nije više važno, ali hoće mu reći da je bio na njegovoj strani i da je od njega naučio da valja vojevati. Barunica Dorothea drži pod ruku supruga Johanna Wolfersdorffa, sjaje joj oči, ponosna je na svojega muškarca, ničim nije uprljao zemaljsku sudbinu, svi su

ga voljeli, plemenit je i mudar bio, sabran vojskovođa, a čestit i brižan muž. Sasvim sa strane, osamio se fra Šimun iz Bača, pamćenje mu doseže izvan vremena, on zna kako je bilo i kad grada nije bilo. Između svijeta protrčavaju oni koji su pravo na identitet dobili kad su ušli u nečiju službu, kad su postali *auriga*, *cocus*, *notarius*, *cammerarius*, *nutrix*, *hortulanus*, *famulus* i *ancilla*; kad budu umirali, u maticu im neće znati upisati prezime, ali će svakako reći u čijoj su službi bili.

– Gle koliko nas je! Jesmo li ponovno živi? – govori netko. – Ne, to nas se netko sjeća. – odgovaraju mu. – Da, da, upravo to i mislim: živi smo.

Ne znam s koje strane ulaziš u Nutarnji grad. Ne znam s koje ćeš strane ti, koji u Nutarnjem gradu nikad nisi bio, u njega ući. S istočne, južne ili sjeverne. Najljepše je uhodati kroz Vodena vrata, ima nešto duboko simbolično i nostalgično u tome. Jer, samo se kroz ta vrata može ući u grad kojega više nema i susresti ljude kojih više nema. To su moji privatni junaci. Da ne nestanu, pomislio sam da bi bilo važno ispričati njihove priče, njihov život u gradu kad je on doista bio Nutarnji grad. Nije iza njih ostalo bogzna što, tek pokoja rečenica, zapis u knjizi vjenčanih ili umrlih, u gradskim protokolima ili samostanskim kronikama. Nisam oklijevao: kupio sam što sam mogao, a tamo gdje je zašutio dokument, nastavio sam ja, da uz pomoć fantazije povežem drhtavu, rašivenu i rasparanu cjelinu. Za sebe sam izmaštao grad i nastanio ga ljudima koji po njemu hodaju kao sjene. Možda ćeš se i ti, koji ovo čitaš, zaljubiti u moje junake, toliko da će postati dio tvoje priče. Neka, tako i treba, sretan bih bio da se to dogodi, jer nema grada bez ljudi i nema povijesti bez ljudske sudbine. Tek, budi blag prema njima, a ni mene strogo ne sudi. Zdrav budi!